

A nemzetiségi elitről

Srećko M. Džaja: Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878-1918). Die Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie. München, 1994, R. Oldenbourg, 2781. (Südosteuropäische Arbeiten 93.) (Bosznia-Hercegovina az osztrák-magyar korszakban. Az értelmiség hagyomány és ideológia között.)

A szerző már 1984-ben publikált egy könyvet az 1463-1804 közti felekezeti és nemzetiségi fejlődés kérdéseiről (ismertetését Id. *Acta Historica* 1988. 2-3.) Itt ismertett könyvében hatalmas levéltári és könyvészeti anyag alapján az osztrák-magyar korszakról, fő címében félrevezető módon, de az alcím által tisztázva érdemben az értelmiség szociális, ideológiai és nemzeti összetételét vizsgálja, roppant részletesen.

A bevezetőben az értelmiség-fogalom kialakulását mutatja be röviden. Felfogása szerint az értelmiség az a réteg, amely a meglévő hatalom mellett vagy még inkább azzal kritikusan szembenállva artikulálja önmagát. Ebben a vonatkozásban elsősorban a századforduló orosz értelmiségére hivatkozik. Utal arra, hogy a szerb értelmiség jelentős része „kelet-közép-európai jellegű”, mert jórészt a Habsburg-monarchia területéről származik. Az adott esetben a politikailag elkötelezett értelmiség a papok, tanítók-tanárok és a középiskolai és főiskolai diákság köréből került ki.

A könyv három nagy fejezetre tagolódik. Az első a kulturális infrastruktúrát mutatja be. Először a felekezeti megoszlást, a népszámlálások során a lakosság 42-43 százaléka ortodox szerb, 32-38 százaléka muszlim, 18-22 százaléka pedig katolikus volt. Részletesen bemutatja a birtokviszonyokat is felekezet szerint, a birtokosok főképp a muszlimok közül kerülnek ki. A politikai közigazgatásról is ad táblázatos áttekintést. A Monarchia óvatosan modernizálásra törekedett, de a katonai és a magyar érdekeknek alárendelten. A felekezeteket igyekezett a külvilágtól elszigetelni.

A katolikusokat 1878 előtt a boszniai ferencesek képviselték, de délszláv orientációjuk miatt megbízhatatlannak számítottak, Bécs és a Vatikán egyaránt világi hierarchiát kívánt létrehozni. Végül egy érsekséget és két püspökséget hoztak létre, az érsek Josef Stadler lett, aki egyszerre volt ultramontán és nagyhorvát. A konzervatív politikai katolicizmus tipikus képviselője volt. A szerb-ortodoxok három püspökséget tartottak meg, 1878 előtt is ennyi volt. A kormányzat különösen az alsópapságot erősen támogatta, 151 új templom épült. A püspökök és az alsópapság mégsem volt lojális. A muszlimok jobban jártak, mint egyebütt, saját kinevezett vallási vezetővel, az egyházi alapítványokat (vakufokat) az új kormányzat meghagyta. 65 000 fő vándorolt ki az országból 1918-ig, valószínűleg vallásuk miatt. A vallásváltozások nagyon ritkák voltak (Džaja pontos számadatokat közöl), Kállay Benjámint közös pénzügyminiszter szerint elsősorban vegyes házasságok miatt. A szefárd és askenázim zsidók az 1880-as években kapták meg státútumukat.

Iskolája 1878 előtt valamennyi felekezetnek volt. Különösen az iszlám iskola volt fejlett, reformiskolákban már világi tantárgyakat is oktattak. 1878 után valamelyest csökkent a számuk, aztán megint nőtt. 1914-re 1233 korán-iskola volt (népiskola), tanítóképző, muzulmán vallási jogot oktató iskola, amelyet 1918-ig 219 fő végzett el. Az ortodox iskolák száma 1913-ra 122 volt, de ezeket a háború kitörésekor mind bezárták. A

ferenceseknek is voltak népiskoláik 1878 előtt, számuk azonban idővel megfogyatkozott. De volt középiskolájuk és papképezdájük. Zsidó is volt, a két csoport közt megosztva, de 1878 után a zsidók inkább az állami nyilvános iskolákba jártak. Az osztrák kormányzat ezeket igyekezett fejleszteni, a magyar inkább a meglévő iskolarendszert. Négyosztályos elemi iskolából a korszak végére 455 volt, 3500 lakosra egy. A gyerekek 70 százaléka járt iskolába. Állami gimnáziumokat és egyéb középiskolákat is alapítottak, számuk a korszak végén már 8 volt. Főiskolát nem alapítottak, mert értelmiségi túlermeléstől féltek.

Nemzeti Színházat 1914-ben nyitották meg, de mindjárt be is tiltották. A geológiai kutatásokra már korán hoztak létre tudományos intézeteket, meg statisztikai hivatalt is. 1884-ben múzeumegyesület alakult meg, 1888-ra megalapították a szarajevói Nemzeti Múzeumot, ez lett a társadalomtudományi kutatás központja. A sajtó mindhárom felekezetnél megvolt, már 1878 előtt, Džaja részletes kimutatást közöl a lapokról, felekezet és azon belül műfaj szerint. A szerb lapokat jórészt Szerbiából pénzelték. Egyesületekből a hatóságok csak a vallási jellegűeket szerették, de a századfordulóra mindegyik felekezetnek is megalakult a nemzeti egyesülete.

A második fejezet a képzés, a származás és az életút szempontjából vizsgálja a helyzetet. 1906-ban 784 elemi iskolai tanító volt, 66 százalékuk férfi, nagy többségük (568) ekkor már állami. Ezek jórészt a Monarchia egyéb területeiről kerültek ide, relatív többséget a horvátok képviseltek köztük. Džaja sok esetben az egyes személyekig lemenően vizsgálja őket. Még inkább persze a középiskolai tanárokat, hiszen politikailag azok voltak a legfontosabbak. Az oktatás célja a Monarchiába való betagozódás volt. Megtudjuk a könyvből, mit tanítottak, milyen fizetést kaptak (besorolták őket az állami tisztviselők kategóriájába, többnyire a VII-I. fizetési fokozatban). 1914-ben a nyolc középiskolában 2756 tanuló volt és 161 tanár, + 31 ideiglenes segédedő. Legtöbbször a kognitív szakokban oktattak (társadalmi és természettudományiak). Legtöbbjük horvát volt, vegyesen a Monarchia egyéb tartományaiából, de főképp Horvátországból. A hatóságok a politikai tevékenységet meg tiltották számukra, de zömmel politikailag elkötelezettek voltak, a nemzeti egyesületek tagjai. A muszlim tanárok lojálisak voltak, diákjaik nem.

Džaja mind a nyolc középiskolát külön vizsgálja, az érettségiket tekintve szerint, de érinti a szociális származást is, meg szülőhely szerint is. A végzetek közt nagy volt azoknak az aránya, akik máshonnan kerültek ide, tisztviselők stb. gyermekeként. A szerbek többnyire a faluról kerültek ki. Összesen 12 nemesi származású volt az érettségizettek közt. Persze tartományon kívül is tanultak sokan, de erre nincs pontos adat. (Džaja az iskolai értesítők és a tartományi hatóságok évi beszámolóinak alapján közli adatait.) A zsidók és a katolikusok számarányukhoz képest felülreprezentáltak voltak. Az ortodoxok többnyire falusi értelmiségiek gyermekei. Sokan kaptak ösztöndíjakat, az államtól, a községektől és a kulturális egyesületektől. Ezekről is részletes számszerű adatokat közöl a szerző. Főképp papok kaptak, meg tehetséges szegény származásúak. A tanulmányokat szigorúan ellenőrizték, a hanyagoktól megvonták, ami aztán gyűlöletet keltett a Monarchia ellen. Sok esetben ezek kaptak utána ösztöndíjakat az egyesületektől vagy Szerbiától (nem nagy számban.) A muszlimok csak a századforduló után kértek ösztöndíjakat. A főiskolások, akik közt a szerbek alulreprezentáltak voltak, évi 4,5 ösztöndíjat kaptak, általában a Monarchia főiskoláira. A ferencesek Innsbruckban tanultak a jezsuitáknál, Ferenc József magánvagyonából támogatta őket. Kállay Bécsben

internátust hozott létre az ösztöndíjasok számára, de ennek szigorú rendjével nem volt megelégedve, később fel is számolták az intézményt. Összesen mintegy 450 fő kapott állami ösztöndíjat, a szerb kulturális egyesület 1902-14 közt 507 ösztöndíjat adott. A muszlim egyesület 69 ösztöndíjat adott, a horvát több mint 200-at (Ivo Andrić is ilyen ösztöndíjat kapott). Összesen végül 375 szerb kapott ösztöndíjat, ebből 165 állami, 160 az egyesület, 30 magánosoktól vagy a szerb kormánytól jött, amely ennek fejében propagandát kívánt meg.

A harmadik fejezet tárgyalja a történeti-politikai identitás problémáit, nyilván ez a legfontosabb számunkra. Az államhivatalnokok 27-42 százaléka helybeli származású volt, többnyire szerb. A felsőbb állásokat osztrákok töltötték be. Az 1910 óta működő parlament képviselőinek majdnem 70 százaléka értelmiségi volt. A muszlimok jórészt földbirtokosok, egyharmadukból Bildungsbürgertum lett. A kormányzat meg akarta tartani a felekezeti megoszlást, az értelmiség nemzetit akart. Szerb-horvát harc folyt a muszlimok megnyeréséért.

A szerbek az egész tartományra igényt tartottak, hivatkozva az I 557-ben létrehozott szerb patriarchátusra. A szerb Jovan Cvijić szerint ez a szerbek törzsországa. A századforduló után a muszlimokat is szerbeknek tekintették, együtt akartak autonómiát, a szultán fennhatósága alatt. Állítólag erre vonatkozólag létezett is egy 1902-es egyezmény.

A horvátoknak ilyen történeti előzményekre visszatekintő modelljük nem volt. A századfordulóig a jogpárt nagyhorvát ideológiája volt az uralkodó. A fiatalok inkább a jugoszlávizmus mellett voltak. A ferencesek már 1878 előtt illír jugoszláv eszméket ápoltak. A ferencesek liberálisak voltak, ezért álltak szemben Stadler érsekkel. A munkásság szociáldemokrata befolyás alatt állt, 1909-ben meg is alakult a tartományi párt. Tagjai valóban munkások voltak, mindössze 28 értelmiségi és kisiparos párttag volt (1,4 százalék). 1906-ban ugyan létrehoztak egy külön horvát munkásszervezetet, de ennek mindössze 742 tagja volt 1910-ben a szociáldemokraták 1704 párttagjával szemben. (Persze, tehetjük hozzá, ez nem is olyan kevés.) A horvát polgárságon belül külön volt klerikális és liberális párt.

A muszlimok nem tudtak választani a másik két nemzet közt, erős volt a katolikusellenes szerb propaganda. A muszlimok egyik vezetője, Mehmed bég Kapetanović a Monarchia mellett foglalt állást, még az oszmán birodalommal szemben is. Kállay a muszlimokból szeretett volna egy külön bosnyák nemzetet létrehozni. Mehmed bég arra utalt, hogy a szerbek és a horvátok is bosnyákok, csak más vallásúak. A Monarchia támogatta is a muszlimokat. 1902-ben történt először utalás arra, Sefvet-bég Bašagić részéről, hogy a muszlimok tulajdonképpen az egykori bogumilok leszármazottai. Ez kontinuitást is jelentett volna a középkori nemességgel. Az értelmiség viszont integrálódást kívánt a délszláv mozgalomba, és az iszlám modernizálását. Az 1890-es évektől a horvátok látszottak vonzóbbaknak, viszont az emigráns muszlimok külföldön a szerbek mellé álltak. 1908-ban megalakult egy muszlim haladó párt. Džaja itt Hroch periodizációjára hivatkozva arra utal, hogy a szerb és a horvát értelmiség itt egyből a nemzeti mozgalom B szakaszába jutott el, tehát a propaganda szakaszába, míg a muszlimok idővel is csak az A szakaszba, amikor egy kis csoport válik nemzetileg öntudatosá. A boszniai muszlimok az 1960-as években, amikor erre lehetőségük támadt, nemzetiségi szempontból is muszlimoknak tekintették magukat, mert az iszlám még nem szekularizálódott, és nem került a magánszférába.

Az annexió után általánossá vált a Monarchia ellen fordulás, a horvátok közt is. A szerb burzsoázia megalkuvó volt, az ifjúság forradalmi. Stadler érsek továbbra is a nagyhorvát állásponton volt, a muszlimok autonómiát kívántak, nehogy bekerüljenek egy délszláv államba. Csak 1918 októberében fogadták el a jugoszláv megoldást, akkor Stadler is aláírta a csatlakozási nyilatkozatot, de decemberben meghalt. A szociáldemokraták az ausztroszlavizmus és a jugoszlávizmus közt ingadoztak.

Az utolsó alfejezetben Džaja a Mlada Bosna (Ifjú Bosznia) kérdését vázolja fel röviden. Van olyan vélemény, hogy ez szerb és orosz forradalmárok ügynöke volt, de más felfogás szerint ettől független. Vladimir Dedijer az oszmánellenes hajdukmozgalomban látta az őst. Džaja inkább az orosz terroristákban. A mozgalom 1895-1908 közt alakulóban volt, 1908-10 politikai szakaszában, utána 1914-ig forradalmi szakaszában. Az elsőben egyértelműen szerb mozgalom volt, a másodikban a horvátok hoz közeledett, a harmadikban került sor a fiatalok összefogására, szerb vezetés alatt. Az 1914 után hazaárulási perekben elítéltek 70 százaléka szerb volt, 20 százalék muszlim, 10 százalék horvát. A jövőre vonatkozólag nem volt elképzelésük, csak a Monarchia alóli felszabadulás volt a cél.

A befejező részben a szerző összegezi megállapításait: a polgárság félt a szocializmustól, ezért nem kívánt földreformot és egységes iskolarendszert. A századforduló után az értelmiség egy része már professzionizálódott, értelmiségi pályákra került, a szegény fiatalok azonban, akik a képzésben nem tudtak sikereket elérni, radikalizálódtak. Az orosz értelmiségre emlékeztet. Elsősorban külső hatás alatt álltak. A szerbek voltak a legmagabiztosabbak, a horvátok és a muszlimok inkább saját egyházuk felé nyitottak. A felekezetiiségtől a nacionalizmus felé fordultak. Citoyen itt bizony nem akadt.

A 245-267. lapon petittel nyomott terjedelmes kimutatás található a levéltári és nyomtatott forrásokról és a feldolgozásokról, meg a szokásos hely- és névmutató, a helynevek szláv formájukban szerepelnek, ahogy a szövegben is, de a német elnevezéseknél (Agram) utaló található.

Csak mellékesen jegyezzük meg, a szerző nemcsak szláv helyneveket használ, a helynevek azonosításánál nem a korabeli helyzetet veszi figyelembe, így a szarajevói főgimnáziumban van egy Szlovákiával együtt, de aztán megint a banjalukai főreális-kolánál 2 katolikus Pozsonyból, 4 Magyarországról. Egy ilyen alapos munkában nem kellett volna ilyeneket bennhagyni.

A szerző csak mellékesen szól a Monarchia modernizáló szerepéről, inkább csak a negatívumokra utal. A hatóságok óvatosságát emlegeti, meg takarékoságát. De mellékesen megtudjuk, hogy egy Aleksa Radović ösztöndíjjal a bécsi Theresianumban tanult, pedig apja az 1875-78-as és 1882-es felkelés egyik vezetője volt. Persze ez nem volt Džaja témája.

Összességében mégis egy kitűnő könyvet üdvözölhetünk Džaja munkájában. Néhol talán túl részletes, és éppen az utolsó fejezetben talán nem eléggé az. De a boszniai három nemzetiség előtörténetének egy tanulságos fejezetét alkotta meg. Nemzeti identitás és felekezetiiség összefüggésének mintapéldája az itteni helyzet. Reméljük, hogy a szerző folytatja kutatásait és újabb kiváló könyvekkel ajándékoz meg a témakörből, mai aktualitásától függetlenül is.